

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQINI O'STIRISHDA IBORALARNING O'RNI

Jasmina Murotova

Jizzax Davlat Pedagogika Universitet Boshlang'ich ta'lim fakulteti 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili hamda oqish, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida iboralardan samarali foydalanish natijasida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishning metodologik va ilmiy asoslari masalalari yoritilgan.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещены вопросы методологических и научных основ развития устной и письменной речи учащихся в результате эффективного использования выражений на занятиях родным языком и чтением, родного языка и читательской грамотности в начальных классах.

ABSTRACT

This article covers the issues of methodological and scientific foundations of the development of students' oral and written speech as a result of the effective use of expressions in the classes of native language and reading, native language and reading literacy in primary grades.

Boshlang'ich siflarning o'qish kitobi hatto ona tili kitoblarini kuzatganimizda iboralarga oid ma'lumotlar berilmagan. Lekin boshlang'ich sinf o'qish kitoblarining aksariyatidagi matnlarda iboralar berilgani bu boshlang'ich sinflarda iboralar mavzusi dolzarb ekanligidan darak beradi. Xususan, boshlang'ich sinf o'qish kitobida iboralar juda ko'plab matnlarda qo'llanilgan. Bu iboralar to'g'risida o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga ma'lumot berishni talab etadi.

2010 yilda qabul qilingan "Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standartida va o'quv dasturida boshlang'ich sinf o'qish kitobi fanidan "matndagi so'z, ibora, gaplarning ma'nolarini izohlay olish" deb uqtirilgan. O'quv dasturining mazmunida o'qish ko'nikmasi bo'limida esa "so'zlarning butunicha sidirg'a o'qish; matn mazmunini ongli o'zlashtirish shakldagi voqea-hodisalarning izchilligini belgilashda o'zaro bog'lanishi, tasviriy vositalarni matnda qo'llanishini bilish, maqol

va iboralardan so'zlarni to'g'ri tanlay olish, mavzuni adabiy tilda talaffuz etishga o'rgatish deb belgilab qo'yilgan.

Matn ustida ishlash bo'limida “Asarda voqealarning bir-biri bilan uzviy bog'liq holda asta-sekin rivojlanib borishi, matn qismlarining mazmunan bog'liqligini mustaqil belgilay olish, asar tahlilida matndan misollar tanlay olish, asar qaxramonlarining xatti-xarakterini baholash, ularga o'z munosabatlarini bildirish, murakkab bo'lmagan asardan asosiy fikr (g'oya)ni ajrata olish, o'qishga bog'liq xolda nutq qo'nikmalarining shakllanishini ta'minlash, badiiy matndagi so'z ma'nolarini aniqlash, tanlab o'qish matndagi asar qaxramonlari, tabiat manzarasini ifodalash uchun zarur bo'lgan so'z va iboralarni topa olish, nasriy asar mazmunini to'liq, qisqartirib, shaxsni o'zgartirib hikoya qilish, ijodiy hikoyalar tuzish va ularga mos sarlavha topib qo'yish, o'qigan asarlari muallifi va nomlarini ayta olish, badiiy asarlarni bir-biri bilan taqqoslash, muayyan xulosalar chiqarish, darsliklardagi savol va topshiriqlar ustida mustaqil ishlash, mundarijadan foydalanish, rasmlar asosida og'zaki va yozma hikoyalar tuzish” deb belgilab qo'yilgan.

Bundan shuni bilish mumkinki, 4 sinf o'qish fanidan kitob bilan ishlash, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish tez, to'g'ri, ravon va ifodali o'qishga erishish, o'zbek va xorijiy bolalar yozuvchilari asarlarini o'qish, badiiy asarlarni sharhi, ifodali o'qish. Asar so'z boyligini oshira borish va nutqda faol qo'llash, o'qigan asarlar yuzasidan savol topshiriqlar tuzish, badiiy asarlarni o'zaro qiyoslab, tegishli xulosa chiqarish bilan birga izoxlash, iboralar ustida ishlashga xam katta urg'u berilgan. Yana shuningdek, “Mazkur standart mezonlarning o'zaro uzviy bog'liqligi (integrasiyasi), o'qish, ona tili ta'limida belgilangan vazifalarning amalga oshishida asosiy omil xisoblanadi”, -deb belgilab qo'yilgan. Bunda o'qish kitobidagi matnlardagi iboralarni ona tilidan o'tilgan iboralar to'g'risidagi ma'lumot orqali iboralar ustida ishlash mumkin.

O'quvchilar lug'at boyligining muhim qismi ibora va tasviriy ifodalar tashkil etadi. Ibora odatda bir so'zga teng keladigan so'zlar qo'shilmasi bo'lib, u nutq mazmunini boyitadigan, go'zallashtiradigan va ta'sirchanligini oshiradigan muxim vositalardan biri sanaladi. O'quvchilar nutqini iboralar bilan boyitish maqsadida berilgan iboralarni so'zlar o'rnida iboralarni almashtirish yoki aksincha so'zlar o'rnida iboralarni qo'llash, iboralarning ma'nosini sharhlash, berilgan iboralarga yangi ma'noli iboralar tanlash, berilgan iboralarga qarama-qarshi ma'noli iboralar tanlash kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

DTS talablari doirasida o'quvchilarning nutqini o'stirish, imlo savodxonligini o'stirish, talaffuz me'yorlarini shakllantirish va rivojlantirish, ifodali o'qish uchun zaruriy bilim ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish – ta'lim prinsiplariga qat'iy amal qilish, dars metodlari, vositalari va usullarini to'g'ri belgilash, ta'lim tarbiya va rivojlanishini uyg'unligini ta'minlash,

qayta xotirlash, qisman ijodiy va to'liq ijodiy topshiriqlar o'rtasidagi mutanosiblikni tanlash, ijodiy fikrlashga undaydigan o'quv topshiriqlariga keng o'rin ajratish, bilim ko'nikma va malaka hosil qilganda o'quvchilar yoshi, o'qish imkoniyatlari va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, bolaning savodxonligi, yozma nutq belgilarini talaffuzda almashtirish ko'nikmasini aniqlash maqsadida kiritilgan bu parametr orqali o'quvchining notanish bo'lgan matnni ifodali o'qiy olish ko'nikmasi aniqlanadi. Bunday miqdoriy ko'rsatkich sifatida ifodali o'qish tezligi, ya'ni bir daqiqada berilgan matndan nechta so'z o'qiy olish ko'rsatkichi olingan. O'quvchi sinfdan sinfga ko'chgan sari so'z miqdori ham murakkablik darajasi xam ortib boradi.

4-sinfda o'qish kitobi darsligi matnlardagi iboralarni o'rgatishda baxs munozara darslari ancha samaralidir. O'qish darslarining samaradorligi ko'p jixatdan o'quvchilarning mustaqil ijodiy fikrlashi bilan bog'liq. Ijodiy fikrlashga o'rgatishda baxs-munozara muxim ahamiyatga ega. Bu narsalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, o'rganiladigan material o'quvchilarga oldindan ma'lum qilinadi, muhokamaga tashlanayotgan masala xususida xar bir o'quvchi o'zining shaxsiy fikr-muloxazalarini bildiradi. Baxs- munozara uchun tashlanadigan savollar o'quvchi tomonidan puxta o'ylangan bo'lishi lozim. Masalan: iboralar yuzasidan baxs munozaraga quyidagi muammo o'rta tashlanishi mumkin.

1. Kim iboralar biladi?
2. Matndagi iboraning ma'nosini izohlang.
3. Shu ibora orqali ko'proq gap tuzing va hokazo....

Inson butun umri davomida o'z nutqini takomillashtirib, boyitib boradi. U tilimizning boy imkoniyatlaridan unumli qoydalanish orqali nutqning go'zal, ravon, ifodali, ta'sirchan bo'lishiga intiladi. Bu jarayon ayniqsa bolalik davrida samarali tus oladi. Kichik bolalik davridan boshlab u aloqa aralashuviga ehtiyoj sezadi, o'zgalarning fikrini tinglash va o'z fikrini bayon qilishga tobora ko'proq zaruriyat seza boshlaydi.

O'qish darsi ona tili darsidek, o'quvchi nutqini yaxshilaydi, boyitadi, unga badiiy bo'yoq beradi, nafosat bag'ishlaydi. Masalan 4-sinf o'qish kitobidagi matnlarni tez, to'g'ri, ravon va ifodali o'qish, badiiy asarlarning sharhi, ifodali o'qish, so'z boyligini oshira borish va nutqida faol qo'llash, o'qigan asarlari yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, matndagi iboralarni nutqda to'g'ri qo'llash.

Qanday nutqni yaxshi nutq deb atash mumkin? O'quvchi nutqiga qanday talablar qo'yiladi? Bu savollarga javob topmay turib bolalar nutqining boshqa muammolari haqida fikr yuritish qiyin. O'quvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablardan biri nutqning nutq sharoitiga mosligidir. Nutq sharoiti deganda nutq yaratilayotgan paytda so'zlovchi va tinglovchining sharoiti tushiniladi.

Nutq sharoitining muhim tarkibiy qismlaridan biri so'zlovchining tinglovchilar saviyasini hisobga olishidir. Bu nutqning eng zaruriy tarkibiy qismlaridan biridir. Xalqimiz bunga juda katta e'tibor bergan. Shuning uchun “So'zing aytgin uqqancha”-kabi maqollarda ham nutqning tinglovchilarga tushunarli qilib bayon etish zaruriyati ta'kidlangan.

O'quvchilar nutqiga qo'yiladigan yana bir muhim talab mazmundorlikdir. Shuni unitmaslik lozimki, nutq sharoitiga mos tushsa, u mazmunli bo'ladi. O'quvchi faqat bilgan narsalarini, o'zi xabardor bo'lgan voqea hodisalarini og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri bayon qilishi mumkin. Aniq dalillar, kuzatish yoki taassurotlar, his tuyg'ular asosida bidirilgan fikrgina o'zgalarga diqqatini o'ziga tortadi. Mazmunsiz fikr na o'quvchining o'ziga, na o'zgalarga yoqadi. Ko'p hollarda o'quvchiga noma'lum narsalar voqea hodisalar haqida gapirish yoki yozish vazifasi topshiriladi. Shubxasiz, bu hol fikriy sayozlikka, mavzuning yoritilmay qolishiga sabab bo'ladi. Shu uchun o'quvchiga o'zi o'qigan, kuzatgan, bo'lgan narsalar yoki voqealar, hodisalar xususida yozish vazifasi topshirilmog'i lozim. Suhbat, hikoya, insho uchun o'qilgan badiiy asarlar, tomosha qilingan sahna asarlari va kinofilmlar shaxsiy kuzatish va taassurotlar, kundalik hayot voqealariga boy material bo'lib xizmat qiladi. O'quvchi nutqiga qo'yiladigan talablardan yana biri fikrning mantiqan to'g'ri, aniq va izchil bo'lishidir. Nutqda har bir fikr mantiqan asolangan bo'lsagina ta'sirchanligi ortadi. Bu har bir o'quvchidan narsa, voqea-hodisaga sinchkovlik bilan qarash, ularning har biriga to'g'ri baho bera bilish, shu yo'l bilan nutqini muntazam va izchil qurish, uni isbotlay bilishni talab etadi. O'quvchi fikrni bayon qilayotganda bir fikrni ikkinchisi bilan mantiqan to'g'ri bog'lay olish, mavzuga aloqador bo'lgan asosiy fikrlarni ikkinchi darajali fikrlardan farqlay bilishi, qaytariq fikrlarga yo'l qo'ymasligi kerak. Nutq – mantiqiy fikrlash mahsulidir. U taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish kabi aqliy faoliyat usullari bilan chambarchas bog'langan. Taqqoslash shunday bir mantiqiy usuldirki, u bilan moddiy olamdagi narsalar va voqealarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanib olinadi, shu asosda hukm va xulosalar chiqariladi. O'quvchi bu faoliyat usulidan foydalanmay turib mantiqan to'g'ri fikr yurita olmaydi.

Nutqning mantiqan to'g'riligi esa avvalo fikrlarning aniq va bir-biriga izchil bog'langan bo'lishi, fikr yuritilayotgan mavzudan chetga chiqmaslik mazmunda mantiqiy ziddiyatlar va poyma-poy, mujmal jumlar bo'lmasligi, hukm va xulosalar asosli, ishonarli bo'lishi demakdir. O'quvchi nutqiga qo'yiladigan yana bir muhim talab uning boy va rang-barang bo'lishidir. Nutqning boy va rang-barangligi avvalo fikrni bayon qilishda o'zbek tilining leksik imkoniyatlari, ma'nosi, u yondosh yoki qarama-qarshi ma'noli so'zlardan, tasviriy ifoda va iboralardan, shuningdek nutqning badiiy qiymatini oshiruvchi vositalar maqol va materiallardan, ulkan shoir va yozuvchilarning maqol va aforizmga aylanib qolgan iboralari va jumlaridan,

badiiy asarlardan olingan parchalar va yorqin adabiy timsollardan, o'zbek xalqining qochiriq so'zlari va frazeologik iboralardan, o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag'a kabi badiiy til vositalaridan, ritorik so'roqli gaplardan foydalanishda namoyon bo'ladi. Tilning bu tasviriy vositalari nutqqa go'zallik, joziba va rang-baranglik baxsh etadi.

O'quvchi nutqiga qo'yiladigan talablardan yana biri uning aniq bo'lishidir. Nutqning aniqligi bu farqat narsa, voqea-hodisani tasvirlash yoki bayon qilish emas, balki shu narsa, voqea-hodisa uchun xos bo'lgan belgilarini aniqlash, ularning tasviriga mos tushadigan so'z, so'z birikmalari, iboralar va gaplar tanlashdan ham iboratdir. Aniqlik nutqning boyligi va rang-barangligi bilan chambarchas bog'liq.

Ohangdorlik ham o'quvchi nutqiga qo'yiladigan muhim talablardan biridir. Ohang o'quvchi nutqining ta'sirchanligini oshirish vositalaridan biridir. Shuning uchun she'riy asarlar, nasriy parchalarni ohangdorlikka amal qilgan holda o'qiy olish malakasi ham o'quvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablardan biri hisoblanadi. U ohang yordamida nutqni sintegmalarga bo'ladi. Mantiqiy urg'uni o'rinli qo'llaydi. Shuning uchun ifodali o'qish malakalari faqat adabiyot darsliklarining emas, balki ona tili, o'qish mashg'ulotlarining ham tarkibiy qismiga aylanmog'i lozim. Nutqning grammatik qurilishi ham unga qo'yiladigan muhim talablardan biridir. O'quvchi so'z, ibora va gaplarni bir-biriga bog'lashi kelishik va egalik qo'shimchalarini o'rinli qo'llashi, gapning ega va kesimini moslashtira bilish kabi malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi shart.

Nutqqa qo'yiladigan yana bir muhim talab uning soddaligi va sofligidir. Sodda nutq avvalo, tushunarli bo'ladi. Nutqning tushunarli bo'lishi bir tomondan fikrni lo'nda, aniq bayon qilishi, tushunarli bo'lmagan g'aliz jumalardan saqlanishda namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan tinglovchining tayyorgarlik darajasiga ham bog'liqdir. Demak, o'quvchi fikrni ham sodda ham ravon bayon qilishi o'zgarlar fikrning mohiyatini anglab, uni tushunish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Nutqning sofligi avvalo uning tozaligi demakdir. Ma'lumki, o'quvchilar nutqida xar xil qaytariqlar, ortiqcha jumlar, o'zbek tiliga xos bo'lmagan gap, so'zlar anchagina qismini tashkil etadi, ular nutqning bunday so'zlardan tozalab borish, fikrni sof adabiy tilda, uning boy imkoniyatlaridan foydalanib bayon qilish ona tili mashg'ulotlarining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Biz yuqorida o'quvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablarni sanab o'tdik. Bu talablar o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, o'quvchi yaxshi nutqqa faqat shularning hammasiga amal qilishi orqali erishadi. Shuning uchun o'qish kitobi darsliklarida, mashg'ulotlarida faqat bir tomonini kuchaytirib, ikkinchi talabini quyi sinfda, uchinchi keyingi sinfga qoldirish mumkin emas. Bu talablarga doimiy amal qilinsagina, nutq o'stirish samarali kechadi. O'quvchilar mustaqil ravishda ijodiy fikrlasalar, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllardan to'g'ri, ravon ifodalay olsalar, demak o'qish darslari samarali o'tadi. Ko'pchilik

o'quvchi ijodiy fikrlash, fikr mahsulini og'zaki va yozma ravishda to'g'ri ifodalashda qiynaladilar. O'zbek adabiy tilining boy imkoniyatlarini nutqiy jarayonlarda qo'llay olmaydilar. Buning sababini aniqlay olish uchun bolalarning nutqiy taraqqiyotini belgilovchi omillarning, ularning so'z boyligi, so'z va iboradan gapda o'rinli foydalanish, mahorati, gapning grammatik jihatdan to'g'ri qurish malakalari, fikrni turli nutq uslublardan to'g'ri, ixcham, ravon, tushunarli bayon qilish ko'nikmalari kabilarning alohida-alohida tahlil qilishga to'g'ri keladi.

O'quvchi nutqining muhim ko'rsatkichlaridan biri uning so'z boyligidir. 4-sinf o'qish darsligida matnlardagi iboralarni o'quvchi qancha ko'p bilsa, ularning ma'nosini tahlil qila olsa, og'zaki va yozma nutqda qanchalik ko'p to'g'ri qo'llay olsa, uning so'z boyligi shunchalik osha boradi. Masalan. 37-betdagi “Odamdan nima qoladi” hikoyasida “qo'ling el aro uzun bo'lsa ham, sen o'z fe'l atvoringni ham afzal qil”-gapidagi “qo'ling uzun bo'lsa” iborasi cheklanmagan imkoniyatga ega bo'lishlik, har ishni bajara olishlik ma'nosini ifodalaydi. Shuni o'quvchi anglagan xolda o'z nutqida to'g'ri qo'llay olishi ham uning so'z boyligini oshira boradi.

Maktabda ona tili og'zaki va yozma nutqni biladigan, til unsurlaridan o'rinli foydalana oladigan, tom ma'nodagi savodli o'quvchilarni tayyorlashni ta'minlaydigan vosita tarzida o'rgatiladi. Ona tilini yaxshi bilish, mamlakatning siyosiy, madaniy-ma'rifiy, mafkuraviy, xo'jalik hayotida faol ishtirok etishga yordam beradi. Turli maqsadlarga erishishda vosita hisoblanadi.

Iboralar ham tilda aloqa-aralashuv, fikr almashuv vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga iboralar tilning leksik va stilistik imkoniyati, boyligini ko'rsatuvchi sohasi hamdir. Shu ma'noda so'zlar kabi iboralarni ham o'rganish, o'ziga xos tomonlarini, nutqdagi faoliyatini, emotsional-ekspressiv vazifalarni o'quvchilarga yetkazish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Biroq iboralarni o'zlashtirish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bir muncha qiyinchilik tug'diradi. Chunki iboralarning o'zi to'g'risida nazariy ma'lumot berilmaydi, lekin boshlang'ich sinf o'qish va ona tili darsliklari matnlarida juda ko'plab iboralar uchraydi. Albatta, dars berish davomida iboralar ustida maxsus ish olib borilmoqda, yani berilgan lug'atlarda ayrim iboralar izohi berilgan. Ammo bu ish hamma vaqt ham zarur natijalarni bermoqda deb bo'lmaydi. O'rta maktabni bitirib chiqayotgan o'quvchilar yetarli iboraviy birliklar boyligiga ega bo'lmayaptilar. Buning sababi shundaki, iboralarni o'rganish tizimi hali maqsadga bo'ysundirilgan va qat'iy ishlab chiqilgan tizim darajasiga aylangan emas. Iste'molda ko'p qo'llanadigan hamda kam qo'llanadigan, ya'ni nisbatan bir muncha qiyin ma'noli va sodda ko'rinishli iboralarni o'rgatishga bir xil vaqt sarflanishi, iboralarga doir mashqlarni o'rganish xususiyati e'tiborga olinmaganligi iboralarni o'rganishda qiyinchiliklar tug'dirmoqda.

Nutq ko'rki

— iboralar nafaqat murakkab til hodisasi, balki o‘rganilishi va murakkabligi bilan ajralib turadi.

Boshlang‘ich sinflar ona tili o‘qitish metodikasida fonetika, leksika, grammatikani o‘qitish usullari haqida ko‘plab ilmiy mulohazalar, tavsiyalar, ko‘rsatmalar yaratildi va yaratilmoqda. Ammo iboralarni o‘qitishning usullari haqidagi tavsiyalar yetarli emas. Ona tili o‘qitish metodikasida iboralar o‘quvchilarning nutq malakalarini o‘stirish nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Asosiy e‘tibor nutqiy faoliyatni kuchaytirish tizimining noyob boyligi bo‘lgan iboralarni mumkin qadar ko‘proq nutq iste‘moliga kiritish malakasiga qaratiladi.

Iboralar juda murakkab va ko‘p qirrali hodisadir. Har bir ibora muayyan hajmdagi ma’noga, shaklga va qo‘llanish imkoniyatiga ega va ularning shakli ham o‘zgacha. Iboraning shakli deyilganda, uning fonetik, orfografik qurilish tarkibi va grammatik shakllari tushuniladi. Leksemaga qaraganda, iboralar ma’nolarining hajmi, ko‘p ma’noliligi bilan farqlanadi. Bu kabi holatlar iboralarni nutqqa olib kirishni qiyinlashtiradi. Aksariyat o‘quvchilar mumkin qadar ularni o‘z nutqida qo‘llamaslikka harakat qiladi. Sabab shundaki, o‘quvchilar iboralarning ma’nolarini hamma vaqt ham tushunib yetmaydi, ularning ma’nolarini fahmlay olmaydi. Bu esa iboralarni nutqdan chiqarib tashlash evaziga oddiy, sodda, qashshoq gapirishga undaydi. Shu ma’noda iboralarni o‘qitish va o‘rganishning optimal metodikasini yaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Qosimova K. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi.Toshkent: O‘qituvchi.
- 2.Ashrapova T. va b. Ona tili o‘qitish metodikasi. T. «O‘qituvchi», 1984-yil. 102103-betlar.
3. L. O‘rinboyeva (va boshqalar). **2-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi** –Toshkent Respublika ta’lim markazi.
4. Umarova M. O‘qish kitobi. 3-sinflar uchun darslik. –Toshkent: Yangi asr avlodi. 2013-yil.
- 5.Shojalilov A. va boshqalar. O‘qish kitobi. 4-sinflar uchun darslik. –Toshkent: O‘qituvchi.